18. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

12-14 ARALIK 2020
ÇEVRİM İÇİ KONGRE

BİLDİRİ KİTABI

Ortaklığı ile...

İstanbul - 2020

Bu eser
Bakanlar Kurulu'nun 20.07.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla
kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın yayınıdır.

Her hakkı mahfuzdur.
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI
müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir
değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Yayına Hazırlayan
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI
Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

Editörler
Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN - Doç. Dr. Suat KOL
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Kürşad UÇAR - Dr. Onur TÜRKÖLMEZ

Haberleşme
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4
Saraçhane / İSTANBUL
Telefon: (0212) 511 10 06 (pbx)
İnternet Adresi: www.turan.org.tr
e-posta: tdav@turan.org

ISBN: 978-975-498-264-0

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Türk Dünyası ile ilgili çalışmaların memnuniyet verici olarak son yıllarda arttığını ve önem kazandığını görüyoruz. Bu kapsamda özellikle sosyal bilimler alanında Türk Dünyası'nın en eski ve önemli bilimsel toplantılarından biri de kuşkusuz bu sene 18.si düzenlenen **Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**'dir. İşte bu kitap **18. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**'ne gönderilip hakem değerlendirmesinden geçtikten sonra kabul edilen ve kongre oturumlarında sözlü olarak (çevrim içi) sunulan bildirilerin tam metinlerinden oluşuyor. Hatırlanacağı üzere bu bildirilerin özet metinleri daha önce ayrı bir e-kitap olarak yayımlanmıştı.

Kongrenin geçmişi bizi 2000'li yılların başına, Kırgızistan'a götürmektedir. Ancak ondan önce Türk Dünyası'nın büyük bilgesi rahmetli Prof. Dr. Turan YAZGAN hocamız tarafından kurulan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'ndan söz etmek gerekir. Zira bu kongre, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bir bir bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinde, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın başlattığı eğitim-öğretim faaliyetlerinin bir parçası ve devamıdır. Merhum Prof. Dr. Turan Yazgan'ın 1992 yılında Kırgızistan'da yaptığı iş birliği protokolü sayesinde başlayan ve bugüne kadar devam eden bu faaliyet İsmail Gaspıralı'nın ***"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"*** ülküsünün somut tezahürüdür. Bu yolu açan, köprüleri kuran merhum hocamızın ruhu şad, mekânı cennet olsun. Bu misyonu kurulduğu gün ki aynı heyecanla hala sürdüren Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) Genel Başkanı sayın Közhan YAZGAN nezdinde tüm vakıf çalışanlarına ve gönüllülerine şükranlarımı arz ediyorum.

Bu kongrenin fikir ve isim babalarını anmadan geçemeyeceğim. Kongrenin ilk bilimsel toplantısı 2003 yılında Kırgızistan'da yapılmıştır. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın Kırgızistan Celal-Abad'da açmış olduğu fakültenin o dönem dekanlığını yürüten Prof. Dr. Mehmet YÜCE'nin büyük gayretiyle ilk defa başlayan ve Türk Dünyası Celalabat İşletme Fakültesi mezuniyet törenleriyle bütünleşen bu bilimsel etkinlik, bugünkü adını koyan Prof. Dr. Recai COŞKUN'un katkılarıyla büyümüş ve süregelmiştir. O günlerden itibaren aralıksız her yıl düzenlenen bu kongre, daha önce Kazakistan/Çimkent, Moldova/Komrat, Makedonya/Gostivar, Azerbaycan/Bakü, Tataristan/Kazan, Ukrayna/Kırım gibi Türk Dünyası'nın önemli ülke ve merkezlerinde yapılmıştır. Kongremizin 17.si geçen sene ilk defa Türkiye'de; Türk Dünyası'nın başlıca bilim, ekonomi, tarih ve kültür merkezi olan İstanbul'da yapılmıştır. 30-31 Ekim 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilen 17. kongreye dünyanın en eski ve köklü üniversitelerinden biri olan İstanbul Üniversitesi ev sahipliği yapmıştır.

Bu yıl ise tüm dünyayı etkisi altına alan koronavirüs salgını nedeniyle bir süre ertelenmek zorunda kalınan 18. kongre 12-14 Aralık 2020 tarihleri arasında Sakarya Üniversite'nin ev sahipliğinde ilk defa çevrim içi olarak düzenlenmiştir. Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKMER) kongrenin büyük bir başarıyla gerçekleştirilmesinde etkin rol oynamıştır. Uzun zamandan beri zaten kongre sekretaryasının başında olan TÜRKMER müdürü Doç. Dr. Köksal ŞAHİN'in bilgi ve tecrübesi, ekibini işin içine dâhil etmesi ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ile kurduğu etkili iletişim bu zor süreçte kongre başarısını arttıran hususlar

olmuştur. Bu vesile ile en başta Doç. Dr. Köksal ŞAHİN'e, TÜRKMER müdür yardımcısı Doç. Dr. Suat KOL'a ve ekibine emeklerinden dolayı çok teşekkür ederim.

Kongreyi malum nedenlerle uzaktan, çevrim içi yapmak durumunda kaldığımızı belirtmiştik. Esasında ilk defa deneyimleyeceğimiz için açıkçası çok da tedirgin olmuştuk. Hatta bu endişe ile bildiri sahiplerinden video sunumlar talep ettik. Olası kesinti sorunları için kongrenin son gününü telafi oturumlarına ayırdık. Kongrenin ilk iki günü oturumlardaki bildirilerin şaşırtıcı biçimde tamamına yakınının sunulduğunu, katılımcıların bu konuda hiç yabancılık çekmediklerini ve Türk Dünyası'nın çevrim içi alt yapısının beklediğimizden çok daha güçlü olduğunu gördük. Bu aynı zamanda Türk Dünyası'ndaki yükseköğretim kurumlarının ve akademisyenlerin olağan üstü koşullara uyum konusundaki kabiliyetlerini, salgın sürecinde başarılı bir sınav verdiklerini, uzaktan öğretim süreçlerini iyi yönettiklerini göstermesi bakımından da önemlidir. Ancak kongrenin son günü çok ilginç bir şey oldu ve 14 Aralık günü telafi oturumlarının tamamlanmasına yakın bir sırada Google tüm dünyada bir süreliğine çöktü. Fakat aldığımız tedbirler, hızlı ve çevik çözümler sayesinde çok şükür hiçbir önemli sorun yaşamadık. TDAV'ın sağladığı altyapı ve teknik destekler sayesinde çevrim içi kongremizi başarıyla tamamladık. Yine bu konuda desteğini aldığımız Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdür Yardımcısı Öğr. Gör. Ali KIRKSEKİZ'e de teşekkür ederim. Kongreye katkı verenleri, emeği geçenleri saymakla bitiremeyiz… Ama en önemli katkıyı veren Sakarya Üniversitesi öğretim elemanlarından başta Dr. Onur TÜRKÖLMEZ ile Dr. Öğretim Üyesi Muhammed Kürşad UÇAR'ın mesai sınırı tanımayan emek ve gayretleri her türlü takdirin üzerindedir. Kongre baş editörümüz ve aynı zamanda ERPA Uluslararası Eğitim Kongreleri Başkanı Prof. Dr. Hüseyin ÇALIŞKAN'ın bilgi ve deneyimlerini bizimle paylaşması çok kıymetli idi. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Aynı zamanda kongre koordinatör yardımcıları olan Kazakistan'dan Miras Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Bolat Atimtaevich MYRZALİEV'in, Kuzey Makedonya'daki Uluslararası Vizyon Üniversitesi'nin rektör yardımcısı sayın Prof. Dr. Abdülmecit NUREDİN'in, TDAV'ın Azerbaycan'daki fakültelerinde vazife yapmış eski dekanları Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ ve Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU'nun, yine Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Bakü Türk Dünyası İktisat Fakültesi'nden Öğr. Gör. Yusif ALİYEV'in, Kırgızistan Calalabat'tan Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi'nden Dr. Öğretim Üyesi Çağrı ERGEZER'in, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nden Prof. Dr. Enver AYDOĞAN'ın, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nden Doç. Dr. Kürşad GÜLBEYAZ'ın, Sakarya Üniversitesi'nden Dr. Öğr. Üyesi Kamil TAŞKIN'ın, her konuda desteğini aldığımız Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Müdürü sayın Saadet Pınar YILDIRIM'ın, hiç tükenmeyen enerjileri ile sayın Metin KÖSE'nin ve değerli kardeşim Mehmet Töre YILDIRIM'ın gayretlerinin uluslararası katılımcıların artması noktasında özel bir öneme sahip olduğunu vurgulamak zorundayım. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederken bu kitabın dizgi çalışmalarını büyük bir titizlikle yapan Gökhan KAYA, Emel GÖKAY ve Mihrican FENERCİ kardeşlerimi de burada anmadan geçmek istemiyorum. Elinize, emeğinize sağlık diyorum...

Bu bilimsel kongrenin bir misyonu var, adı üzerinde *"Türk Dünyası"*... Türk Dünyası'nın birliği, dirliği… Türk Dünyası'nın huzuru, refahı… Türk Dünyası'nın geçmişi, geleceği… Dolayısıyla Türk Dünyası'nın sorunları ve ihtiyaçları noktasında bilimsel bir bakış açısıyla çözüm önerileri sunabilmek, yeni vizyonları gündeme taşıyabilmek

bu kongrenin temel meselesidir. Türk Dünyası'nın meselelerine karşı duyarsız kalmamız söz konusu olamaz. Bu konuda biz akademisyenlere önemli bir sorumluluk düşmektedir. Bu kongre aynı zamanda *"Karabağ Azerbaycan'dır"* hakikatinin yıllardır dile getirildiği, her seferinde Doğu Türkistan'daki zulme dur denildiği, Çin'den Avrupa'ya, Asya'dan Afrika'ya dünyanın neresinde zulüm varsa, Türk ve İslam dünyası başta olmak üzere tüm insanlığın hayrına huzuruna refahına ama bilim, hukuk, ahlak zemininde eşitlik, adalet, hakkaniyet temelinde söylenmesi ve yapılması gerekenlerin tarihe not düşüldüğü önemli bir bilimsel girişimdir. Bu kongre yıllardır bu farkındalığa, bu düşüncelere, bu amaca hizmet etmektedir…

Yirmi yıla yaklaşan tarihiyle artık gelenekselleşen bu kongre Türk Dünyası'nı bir araya getirmeyi başarıyor. Türk Dünyası'nda akademi, sosyal, ekonomi ve eğitim alanında iş birliğini hedefleyen uluslararası bilimsel bir toplantı olma özelliğini uzun yıllardır sürdüren kongremizin her geçen gün katılımcı sayısı, bilimsel kalitesi ve niteliği artıyor. Kongremiz bilimsel bilgi üretiminin ve paylaşımının önemli bir üssü haline gelirken bir yandan da kurumsallaşma ve uluslararasılaşma boyutunda ilerleme kaydediyor. Nitekim 18. kongrenin 23 paydaşının 8'i Türkiye dışından olmak üzere 18'inin üniversite olması, Türk Dünyası'nın her yanından 300 civarında katılımcının olması bunu açıkça teyit etmektedir.

Bu yıl, kongremizin ilk gününde farklı ülkelerden sekiz çağrılı konuşmacı açılışta düzenlenen özel oturumda konuştular. Davetimize icabet eden değerli konuşmacılarımızdan Türk Dünyası ile ilgili faaliyetlerimizde bizi her zaman destekleyen Yunus Emre Enstitüsü Başkanı sayın Prof. Dr. Şeref ATEŞ'e, Kırgızistan Manas Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a, Kuzey Makedonya Uluslararası Vizyon Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Fadıl HOCA'ya, Kızılorda Korkutata Devlet Üniversitesi Rektörü sayın Doç. Dr. Beybitgul KARIMOVA'ya, Kazakistan Miras Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Bolat Atımtaevich MİRZALİYEV'e, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Adalet MURADOV'a, Kırgızistan Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Satıbaldı Aşımoviç OMURZAKOV'a ve Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Mehmet SARIBIYIK'a canı gönülden teşekkür ederim.

18. kongrede üç gün boyunca 109 tanesi yurt dışından 102 tanesi ülke içinden olmak üzere düzenlenen 60 civarında eş zamanlı çevrim içi oturumda toplam 211 adet bildiri sunuldu. Birbirinden değerli çalışmaları ile kongremize katkı sağlayan tüm tebliğ sahiplerine, onları değerlendiren hakem heyetine, oturum başkanlarına, davetli konuşmacılarımıza, tüm katılımcılara teşekkür ederim. Uluslararası katılımcıların genel itibariyle bildirilerini Türkiye Türkçesi ile sunma arzu ve çabaları bizleri ziyadesiyle memnun etmiştir. Bu hususu ortak bilimsel dil noktasındaki Türk Dünyası'nın ihtiyacına binaen çok önemsiyoruz. Türkçenin bu şekilde bir bilim dili olarak da yaygınlık kazanmaya başlaması kongremizin amacına hizmet ettiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Diğer yandan başta *"Türk Dünyası Üniversitesi"* kurulması gibi birçok alanda üst düzey ortak işbirliğine yönelik güçlü fikir ve taleplerin yüksek sesle dillendirilmesi, ortak çalışma ve projelere yönelik somut adımlar atılması yönündeki güçlü istek ve beklentiler Türk Dünyası'nın geleceğine yönelik ümit verici müspet ima ve işaretler olarak değerlendirilebilir. Kongremizin yıllar içinde bu potansiyeli harekete geçirmek için uygun zemin ve iklimi oluşturduğunu görmek gurur ve memnuniyet verici olmasının yanı sıra inancımızı ve özgüvenimizi de bir kez daha arttırmıştır.

Son olarak ev sahibi Sakarya Üniversitesi'nin sayın rektörü Prof. Dr. Fatih SAVAŞAN'a özellikle *"Karabağ Azerbaycan'dır"* vurgusuyla kongrenin önümüzdeki yıl Karabağ'da yapılması yönündeki teklifi için ayrıca teşekkür ederim. Niyazımız, duamız içinden geçtiğimiz bu zor günlerin bir an önce bitmesi ve Türkistan'a, Doğu Türkistan'a, Karabağ'a, Semerkand'a, Hoca Ahmet Yesevi'ye, Tanrı dağlarına yeniden seferlerin başlaması… Bu bağlamda seneye inşallah Azerbaycan'dayız. Karabağ'da, Şuşa'da nasipse yüz yüze olacağız. 19. Kongre'de Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi'nin ev sahipliğinde buluşacağız. Ondan sonraki yıl kongrenin 20. yılını kutlamak için nasipse Tanrı dağlarına gideceğiz, Atayurda varacağız, tekrar kongrenin doğduğu topraklara Celal-Abad'a, Bişkek'e… Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi 20. Kongre'de inşallah bizleri ağırlayacak. Bu vesileyle her iki rektörümüze, Adalet hocaya ve Alpaslan hocaya samimi davetleri için tekrar teşekkür ediyor, 2021 ve 2022 yılında kongre tarihlerinin geleceği günleri sabırsızlık içinde şimdiden beklemeye başladığımızı bildirmek istiyoruz. Bu duygu ve düşünceler içinde başta yol arkadaşlarım olmak üzere emeği geçen herkese tekrar teşekkür eder, selam ve saygılarımı sunar, Kongre Bildiri Kitabının faydalı olmasını dilerim. Önce Şuşa'da sonra da Bişkek'te görüşmek üzere inşallah…

Prof. Dr. A. Vecdi CAN
Kongre Genel Koordinatörü
(Sakarya, 22/12/2020)

DÜZENLEYİCİ ORTAKLAR

"18. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi", 12 - 14 Aralık 2020 tarihleri arasında ***Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV)*** öncülüğünde, ***Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKMER)*** koordinatörlüğü ile ***Sakarya Üniversitesi'***nin ev sahipliğinde çevrimiçi ortamda aşağıdaki üniversite ve kurumların işbirliğiyle düzenlenmiştir:

Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi
Sakarya - TÜRKİYE

İstanbul Üniversitesi
İstanbul - TÜRKİYE

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Sakarya / TÜRKİYE

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara - TÜRKİYE

Gazi Üniversitesi
Ankara - TÜRKİYE

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Bakü - AZERBAYCAN

Uluslararası Vizyon Üniversitesi
Gostivar - MAKEDONYA

Eğitim Araştırmaları ve Yayınları Derneği
Sakarya - TÜRKİYE

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı
Ankara - TÜRKİYE

Türk Bilim Araştırma Vakfı
Ankara / TÜRKİYE

Bakırçay Üniversitesi
İzmir - TÜRKİYE

Kırgızistan Türkiye-Manas Üniversitesi
Manas - KIRGIZİSTAN

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Niğde - TÜRKİYE

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Manisa / TÜRKİYE

Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi
Celalabad - KIRGIZİSTAN

Bursa Uludağ Üniversitesi
Bursa - TÜRKİYE

Ahmet Yesevi Üniversitesi
Türkistan
KAZAKİSTAN

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Osmaniye / TÜRKİYE

Yunus Emre Enstitüsü
Ankara - TÜRKİYE

Komrat Devlet Üniversitesi
Gagavuzya
MOLDOVA

Korkut Ata Kızılorda Devlet Üniversitesi
Kızılorda
KAZAKİSTAN

Miras Üniversitesi
Çimkent - KAZAKİSTAN

KONGRE ONUR KURULU

Prof. Dr. Muzaffer ELMAS **(Yükseköğretim Kalite Kurulu Başkanı - Türkiye)**

Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK **(Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı - Türkiye)**

Prof. Dr. Bolatbek ABDRASILOV **(Ahmet Yesevi Üniversitesi Rektörü - Kazakistan)**

Prof. Dr. Adalet MURADOV **(Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Rektörü - Azerbaycan)**

Prof. Dr. Yusuf TEKİN **(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. A. Saim KILAVUZ **(Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. Musa YILDIZ **(Gazi Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. Mahmut AK **(İstanbul Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. Mustafa BERKTAŞ **(İzmir Bakırçay Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. Sergey ZAKHARIA **(Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü - Moldova)**

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN **(Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü - Kırgızistan)**

Prof. Dr. Ahmet ATAÇ **(Manisa Celal Bayar Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. Myrzaliev Bolat ATIMTAEVICH **(Miras Üniversitesi Rektörü - Kazakistan)**

Prof. Dr. Muhsin KAR **(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. Murat TÜRK **(Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. Fatih SAVAŞAN **(Sakarya Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. Mehmet SARIBIYIK **(Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Rektörü - Türkiye)**

Prof. Dr. Satıbaldı Aşımoviç OMURZAKOV **(Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi Rektörü - Kırgızistan)**

Prof. Dr. Fadıl HOCA **(Uluslararası Vizyon Üniversitesi Rektörü - Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)**

Doç. Dr. Beybitgul KARIMOVA **(Kızılorda Korkutata Devlet Üniversitesi Rektörü - Kazakistan)**

Közhan YAZGAN **(Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Başkanı - Türkiye)**

KONGRE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Recai COŞKUN **(İzmir Bakırçay Üniversitesi - Türkiye)**

Prof. Dr. Mehmet YÜCE **(Bursa Uludağ Üniversitesi - Türkiye)**

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ **(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi - Türkiye)**

Prof. Dr. Mensur NUREDDİN **(Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)**

Prof. Dr. Mustafa MİYNAT **(Manisa Celal Bayar Üniversitesi- Türkiye)**

Prof. Dr. Akhtem A. DZHELILOV **(Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi - Ukrayna)**

Prof. Dr. Haluk BENGÜ **(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi - Türkiye)**

Prof. Dr. Seyhan FIRAT **(TÜBAV Başkanı - Türkiye)**

Doç. Dr. Kürşad GÜLBEYAZ **(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi - Türkiye)**

Doç. Dr. Leniyara SELİMOVA **(Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi - Ukrayna)**

Doç. Dr. Elşan BAĞIRZADE **(Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)**

Doç. Dr. Oktay GULİYEV **(Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)**

Doç. Dr. Qadir BAYRAMLI **(Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)**

Doç. Dr. Raqıf QASIMOV **(Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)**

Metin KÜÇÜK **(İstanbul Üniversitesi Genel Sekreteri - Türkiye)**

Saadet Pınar YILDIRIM **(Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Müdürü - Türkiye)**

KONGRE KOORDİNATÖRÜ

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

KONGRE KOORDİNATÖR YARDIMCISI (BALKANLAR)

Prof. Dr. Abdülmecid NUREDİN **(Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)**

KONGRE KOORDİNATÖR YARDIMCISI (ASYA)

Prof. Dr. Myrzaliev Bolat ATIMTAEVICH **(Kazakistan Miras Üniversitesi - Kazakistan)**

KONGRE KOORDİNATÖR YARDIMCISI (KAFKASLAR)

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ **(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi - Türkiye)**

KONGRE SEKRETERİ

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

KONGRE DÜZENLEME VE YÜRÜTME KURULU

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN **(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi - Türkiye)**

Prof. Dr. Hüseyin ÇALIŞKAN **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER **(İstanbul Üniversitesi - Türkiye)**

Prof. Dr. Abdülmecid NUREDİN **(Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)**

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

Doç. Dr. Suat KOL **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

Doç. Dr. Aybeyan SELİM **(Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)**

Dr. Öğr. Üyesi Çağrı ERGEZER **(Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)**

Dr. Öğr. Üyesi Kamil TAŞKIN **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Zahit CAN **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Kürşad UÇAR **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

Öğr. Gör. Ali KIRKSEKİZ **(Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi - Türkiye)**

Öğr. Gör. Neriman HANAHMEDOV **(Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)**

Öğr. Gör. Yusif ALİYEV **(Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)**

Araş. Gör. Dr. Onur TÜRKÖLMEZ **(Sakarya Üniversitesi - Türkiye)**

Mehmet Töre YILDIRIM **(Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı - Türkiye)**

KONGRE BİLİM VE HAKEM KURULU

Prof. Dr. A. Kılıçbay BİSENOV	Kazakistan	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN	Türkiye
Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV	Türkmenistan	Prof. Dr. Abılay AYDASOV	Kazakistan
Prof. Dr. Adalet MURADOV	Azerbaycan	Prof. Dr. Alla PAPTSOVA	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Akimshan ARUPOV	Kazakistan	Prof. Dr. Almaz ŞAYHULOV	Başkurdistan
Prof. Dr. Alövsat MÜSLİMOV	Azerbaycan	Prof. Dr. Alparslan PEKER	ABD
Prof. Dr. Anarkan MATKERİMOVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Anarkul URDALETOVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Arber ÇELIKU	Kuzey Makedonya Cumhuriyeti
Prof. Dr. Atabek ARZIBAEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Aycemal KANTÖRÖEVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Azizbek TAŞBAEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Kırgızistan
Prof. Dr. Bagdat KARPUZULI	Kazakistan	Prof. Dr. Baymirza KOJAMBERDİYEV	Kazakistan
Prof. Dr. Becet BROŞORİ	Kosova	Prof. Dr. Birol KOVANCILAR	Türkiye
Prof. Dr. Bolat MİRZALİYEV	Kazakistan	Prof. Dr. C. Gökhan BAHŞİ	Almanya
Prof. Dr. Cusupbek PİRİMBAYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Çetin YAMAN	Türkiye
Prof. Dr. Elmira HURİBAEVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Enver AYDOĞAN	Türkiye
Prof. Dr. Enver HALİLOVİÇ	Bosna Hersek	Prof. Dr. Evez BAYRAMOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Türkiye	Prof. Dr. Eyyub Günay İSBİR	Türkiye
Prof. Dr. Fadıl HOCA	Kuzey Makedonya Cumhuriyeti	Prof. Dr. Fırat PURTAŞ	Türkiye
Prof. Dr. Gabil MANAFOV	Azerbaycan	Prof. Dr. Gafitullina DİLARA	Özbekistan
Prof. Dr. Galina SMİRNOVA	Rusya Federasyonu	Prof. Dr. Georgiy SULT	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Gülzat TAŞKULOVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Habib YILDIZ	Türkiye
Prof. Dr. Hadişa NUGMANOVA	Kazakistan	Prof. Dr. Halil KALABALIK	Türkiye
Prof. Dr. Hakan POYRAZ	Türkiye	Prof. Dr. Hasan TUTAR	Türkiye
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Türkiye	Prof. Dr. Hidayet CAFEROV	Azerbaycan
Prof. Dr. Hüseyin AKTAŞ	Türkiye	Prof. Dr. İbrahim TATARLI	Bulgaristan
Prof. Dr. İrfan MORİNA	Kosova	Prof. Dr. İsmail KERİMOV	Kırım
Prof. Dr. İsmail YAKIT	Türkiye	Prof. Dr. Ilshat GAFUROV	Tataristan
Prof. Dr. İvana BANKOVA	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Jenis SADUAKASULI	Kazakistan
Prof. Dr. Kubatbek TABALDİYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Kadırali KONKUBAYEV	Kırgızistan
Prof. Dr. Kadir ARDIÇ	Kırgızistan	Prof. Dr. Kamil AYDIN	Türkiye
Prof. Dr. Konstantin TAUŞANCI	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Kubatbek TABALDİYEV	Kırgızistan

Prof. Dr. Layli UKUBAYEVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Lev P. KURAKOV	Çuvaşistan
Prof. Dr. Linar LATİPOV	Tataristan	Prof. Dr. Lyudmila KÖR	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Maarife HACIYEVA	Azerbaycan	Prof. Dr. Mahir HOTI	Arnavutluk
Prof. Dr. Manasbek MUSAYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Marina TİTOVA	Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Mariya YANİOGLO	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Mehdi ELEZİ	Kosova
Prof. Dr. Mehmet Mehdi ERGÜZEL	Türkiye	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Türkiye	Prof. Dr. Mensur NUREDİN	Kuzey Makedonya Cumhuriyeti
Prof. Dr. Midhat MUHARYAMOV	Tataristan	Prof. Dr. Muhlis HALİS	Türkiye
Prof. Dr. Musa EKEN	Türkiye	Prof. Dr. Mustafa AKAL	Türkiye
Prof. Dr. Mustafa MİYNAT	Türkiye	Prof. Dr. Muhammed Asıf YOLDAŞ	Türkiye
Prof. Dr. Nurbübü ASİPOVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Nurzat KANTÖRÖEVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Ömer ANAYURT	Türkiye
Prof. Dr. Rahman MİRZAİBRAHİMOV	Kırgızistan	Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Türkiye
Prof. Dr. Rami MEMUSAJ	Arnavutluk	Prof. Dr. Remzi ATAOĞLU	Kırgızistan
Prof. Dr. Roza NESEPOVA	Türkmenistan	Prof. Dr. Ruzal YUSUPOV	Tataristan
Prof. Dr. Sabır Murat BOKENBAYULI	Kazakistan	Prof. Dr. Salih AYNURAL	Türkiye
Prof. Dr. Sedat KUÇİ	Kosova	Prof. Dr. Selahattin KARABINAR	Türkiye
Prof. Dr. Selahattin SARI	Türkiye	Prof. Dr. Sejfudin ZAHİROVİÇ	Bosna Hersek
Prof. Dr. Sergey ZAHARİYA	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Sofiya SULAK	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE	Rusya Fed.	Prof. Dr. Ş. Urpaş JANİYAZKIZI	Kazakistan
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN	Türkiye	Prof. Dr. Şemseddin HACIYEV	Azerbaycan
Prof. Dr. Tahir AKGEMCİ	Türkiye	Prof. Dr. Tatyana RAKOVÇENA	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Tatyana DUDOGLO	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Turar KOYÇİYEV	Kırgızistan
Prof. Dr. Turgut TOK	Türkiye	Prof. Dr. Uli SCHAMİLOGLU	ABD
Prof. Dr. Ünsal BAN	Türkiye	Prof. Dr. Vahit TÜRK	Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA	Hakasya	Prof. Dr. Vasili GAYFULİN	Tataristan
Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV	Hakasya	Prof. Dr. Vladimir PAPAVA	Gürcistan
Prof. Dr. Zahid MEMMEDOV	Azerbaycan	Prof. Dr. Zakir MEMMEDOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Zamira DERBİŞEVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Zeba MUSAYEVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI	Türkiye		

EDİTÖRLER

KONGRE EDİTÖRLERİ

• Prof. Dr. Hüseyin ÇALIŞKAN • Doç. Dr. Suat KOL

KONGRE ALAN EDİTÖRLERİ

ALANLAR	EDİTÖRLER
Antropoloji	Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ
Arkeoloji	Dr. Öğr. Üyesi Ü. Hacer ÇORUH
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	Prof. Dr. M. Çağlar ÖZDEMİR Doç. Dr. Ekrem ERDOĞAN
Coğrafya	Dr. Öğr. Üyesi Muhammet KAÇMAZ
Çeviribilim	Dr. Öğr. Üyesi M. Zahit CAN Dr. Öğr. Üyesi Filiz ŞAN
Kentleşme ve Çevre Sorunları	Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU
Din Bilimleri	Prof. Dr. Abdülvahit İMAMOĞLU
Eğitim Bilimleri	Dr. Öğr. Üyesi Dursun AKSU
Ekonomi	Prof. Dr. Selim İNANÇLI
Ekonometri	Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER Doç. Dr. Gökçe CANDAN Dr. Öğr. Üyesi Nazan ŞAK
Felsefe	Doç. Dr. Tufan ÇÖTOK
Finans	Prof. Dr. M. Başaran ÖZTÜRK Doç. Dr. Sinan ESEN
Girişimcilik ve Küçük İşletmeler	Doç. Dr. Umut Sanem ÇİTÇİ
Hukuk	Prof. Dr. Hasan OKTAY Dr. Öğr. Üyesi Sevda Yaşar COŞKUN
İstatistik	Prof. Dr. Mustafa Cahit UNGAN Doç. Dr. Nihal SÜTÜTEMİZ
Kamu Yönetimi	Dr. Öğr. Üyesi Osman NAÇAK Doç. Dr. Özer KÖSEOĞLU
Maliye	Prof. Dr. Habib YILDIZ Dr. Öğr. Üyesi Cahit ŞANVER
Muhasebe	Prof. Dr. Haluk BENGÜ Doç. Dr. Fevzi Serkan ÖZDEMİR
Pazarlama	Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK
Psikoloji	Prof. Dr. Murat İSKENDER
Siyaset Bilimi	Doç. Dr. Köksal ŞAHİN Dr. Öğr. Üyesi Dilşad Türkmenoğlu KÖSE
Sosyoloji	Doç. Dr. Nesrin AKINCI ÇÖTOK
Spor	Prof. Dr. Çetin YAMAN Doç. Dr. Gülten HERGÜNER
Tarih	Dr. Öğr. Üyesi Selçuk URAL Dr. Öğr. Üyesi Gülin ÖZTÜRK
Töre Bilim ve Ahlaki Değerler	Doç. Dr. Fatma Gülay MİRZAOĞLU
Turizm	Prof. Dr. Oğuz TÜRKAY
Türk Dili	Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA
Türk Kültürü ve Sanatı	Doç. Dr. Kürşad GÜLBEYAZ
Uluslararası İlişkiler	Doç. Dr. Murat ERCAN
Üretim	Dr. Öğr. Üyesi Kamil TAŞKIN
Yönetim Bilişim Sistemleri	Dr. Öğr. Üyesi Adem AKBIYIK
Yönetim ve Organizasyon	Prof. Dr. Mustafa Fedai ÇAVUŞ Prof. Dr. Oğuz TÜRKAY

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

Tarih	Saat	Hankendi	Karabağ	Cebrayıl	Ağdam	Şuşa	
12 Aralık 2020 Cumartesi	12:15 - 13:30	Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Prof. Dr. Hüseyin ÇALIŞKAN	Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	Doç. Dr. Kürşad GÜLBEYAZ		
12 Aralık 2020 Cumartesi	13:45 - 15:00	Prof.Dr. Enver AYDOĞAN	Sevil İrevanlı	Prof.Dr. Abdülmecid NUREDİN	Profi. Dr. Giray Saynur DERMAN	Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ	
12 Aralık 2020 Cumartesi	15:15 - 16:30	Prof.Dr. Murat İSKENDER	Prof. Dr. Fatma Gülay MİRZAOĞLU	Prof. Dr. Murat ERCAN	Doç. Dr. Nesrin AKINCI ÇÖTOK	Prof. Dr. Abdulmecidm NUREDİN	
12 Aralık 2020 Cumartesi	16:45 - 18:00	Prof.Dr. Mustafa Fedai ÇAVUŞ	Prof.Dr. Selim İNANÇLI	Prof. Dr. Mutlu Başaran ÖZTÜRK	Prof. Dr. Oğuz TÜRKAY	Prof. Dr. Fatih ÜNAL	
12 Aralık 2020 Cumartesi	18:15 - 19:30	Prof. Dr. Selahattin KARABINAR	Doç. Dr. Tufan ÇÖTOK	Prof. Dr. Selim İnançlı	Prof.Dr. Salih Okumuş	Dr. Öğretim Üyesi Artur Bolganbayev	24 Oturum
13 Aralık 2020 Pazar	09:00 - 10:15	Doç. Dr. Suat KOL	Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA	Doç. Dr. Fevzi Serkan ÖZDEMİR	Doç. Dr. Sinan ESEN	Prof. Dr. Abdulvahap KARA	
13 Aralık 2020 Pazar	10:30 - 11:45	Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Doç. Dr. Ranetta GAFFAROVA	Doç. Dr. Pınar Altıok GÜREL	Doç. Dr. Bahadır KILCAN	Dr. Nurlan Baigabyl	
13 Aralık 2020 Pazar	12:00 - 13:15	Prof. Dr. Alpaslan OKUR	Atilla JORMA	Doç. Dr. Hasan ÖZGÜR	Prof.Dr. Abdülvahit İMAMOĞLU	Prof. Dr. Abdullah KÖK	
13 Aralık 2020 Pazar	13:30 - 14:45	Prof.Dr. Haluk BENGÜ	Doç. Dr. Suat KOL	Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK	Prof. Dr. Bülent BAYRAM	
13 Aralık 2020 Pazar	15:00 - 16:15	Prof. Dr. Murat ERCAN	Doç. Dr. Gökçe CANDAN	Doç. Dr. Umut Sanem ÇİTÇİ	Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU	Prof. Dr. Abdulmecid Nuredin	
13 Aralık 2020 Pazar	16:30 - 17:45	Doç. Dr. Adem AKBIYIK	Prof. Dr. Mustafa Çağlar ÖZDEMİR	Doç. Dr. Kadir BAYRAMLI		Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	29 Oturum
14 Aralık 2020 Pazartesi	13:00 - 15:30	Dr. Öğr. Üyesi Dilşad Türkmenoğlu KÖSE	Doç. Dr. Gökçe CANDAN	Prof. Dr. A. Vecdi CAN	Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ	Prof. Dr. Abdulmecid Nuredin	
14 Aralık 2020 Pazartesi	16:00 - 18:30					Prof. Dr. A. Vecdi CAN	6 Oturum

TOPLAM 59 Oturum

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Yeni Çağ Metafiziğinde Tözün İnkârına Varan Sürece Dair Bir İnceleme

Doç. Dr. S. Atakan ALTINÖRS[1]

Özet

Nominal tanımıyla, var olan şeylerin destekleyicisi veya dayanağı olarak "töz" [substratum], Antik Çağ filozoflarından itibaren felsefe tarihinin her döneminde metafiziğin temel tartışma konularından biri olmuştur. Yeni Çağ'a gelindiğindeyse, konu hakkındaki hararetli tartışmalara özellikle empirizm cenahından yapılacak katkıların, adım adım tözün inkârına doğru seyrettiğine şahit olunur. Britanya empirizminin büyük teorisyeni Locke'un halefi olan Berkeley, selefinin birincil ve ikincil nitelikler arasında var olduğunu farzettiği ayrımı, kendine eleştirel hareket noktası almış ve bu yolla da "maddî cevher" mefhumunun çelişkili olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Locke'un öne sürdüğünün aksine, Berkeley'e göre ikincil denen nitelikler kadar birincil nitelikler de algılayan özneye bağlıdır. Neticede, Berkeley "esse est percipi" iddiasında bulunarak mevcut yegâne cevher türünün zihinsel cevher olduğu sonucuna varır. Böylece Berkeley'in spiritüalist bir monizm olan ontolojisi, tersinden bakıldığında, maddenin mevcudiyetini tamamen inkâr eden radikal bir immateryalizmdir. Berkeley'in cevher konusundaki mülâhazalarından aldığı ilhamla Hume empirizmin müktesebatını şahikasına taşıyarak maddî cevher kadar gayrimaddî ve zihinsel-ruhsal cevherin mevcudiyetini de inkâr edecektir.

Anahtar kelimeler: *Yeni Çağ Felsefesi, Metafizik, Töz Meselesi.*

1. Giriş

Yeni Çağ'ın başında Descartes, Antik Çağ'dan itibaren felsefe tarihinin her döneminde rastlanan "standart" düalist ontolojilerin bir benzerini savunmuştur. "Töz" mefhumundan, mevcut olmak için sadece kendisine ihtiyaç duyacak surette var olan bir şeyi anlaması itibariyle, bu ada lâyık yegâne varlığın Tanrı olduğunun altını çizen Descartes bir diğer -yani "yaratılmış töz"- anlamıyla ise şu iki töz türü arasında radikal bir ayrım bulunduğunu öne sürmüştür: Uzamlılık özniteliğine sahip cismanî töz ve düşünen töz (1824, s. 95). Böylece Descartes kâinatta biri maddî, diğeriyse maddeden tamamen münezzeh iki tür yaratılmış töz bulunduğuna kanidir: Düşünmeyen uzamlı madde ve yer kaplamayan düşünen zihin. Fakat Descartes, ontolojisinde birbirinden ayırdığı bu iki tözün, antropolojisinde nasıl olup da karşılıklı olarak birbirini etkilediğini izah etme sorunuyla yüzyüze kalmıştır. Bu konuya hasrettiği son eseri olan *Les Passions de l'âme*'da [ruhun teessürleri] sunduğu izah ise çok tatminkâr bulunmamıştır.

Descartes'ın düalizminin meydana getirdiği izah gediğini bir bakıma "bypass" etme yolunu akıl edenler ise, dilimizde "vesileci" ya da "ara nedenci" denen *occasionnaliste* filozoflar olacaktır. Cordemoy, Louis de la Forge ve Guelincx gibi vesileci filozofların düşünceleri Malebranche'ta en veciz ve sistematik ifadesini bulacaktır. Descartes'ın, yer kaplamayan gayrimaddî töz olarak zihin veya ruh ile, maddî beden arasındaki etkileşimi açıklamak için geliştirdiği fizyolojik (ve dolayısıyla da fiziksel) hipotezinin açmazını fark eden bu filozoflar, iki apayrı tözün insanda, Tanrı'nın tesis ettiği vesile nedenlerle etkileştiğini savunmuştur.

Töz meselesi bağlamında Malebranche'ın serdettiği düşünceleriyle aynı zamanda, tebliğimizin üçüncü ve dördüncü alt başlıklarında odaklanacağımız Berkeley'in ve Hume'un görüşlerine ilham verdiğini de ortaya koyacağız. Söz konusu ilhamı, şimdilik sadece kısaca belirtmekle yetinelim: Malebranche, Descartes'ın ve daha sonra da Locke'un ileri sürdüğü hâliye, zihinde idealar uyandıran bir maddî dünya faraziyesinin gereksizliğine dikkat çekmiş ilk Yeni Çağ filozofudur.

[1] Galatasaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, aaltinors@gsu.edu.tr

Kartezyen düalizmin açmazından kaçınayım derken, işi fiziksel fenomenleri inkâr etme noktasına vardırmamak üzere Leibniz'in geliştireceği formül ise, psikofiziksel etkileşimcilik yerine psikofiziksel paralelizmi temel alır. Popkin psikofiziksel paralelizm konusunda şu açıklayıcı örneği verir: «Bu teori, bir kimsenin eline bir iğne batırma benzeri fizikî olayların acı hislerine veya düşüncelerine neden olmadığı gibi, karar ya da arzuların da fizikî eylem dizilerine yol açmadığını savunur» (2001, s. 184). Leibniz bu hususu meşhur saat örneğiyle izah eder, şöyle ki: Birbirleriyle mükemmelen uyumlu giden iki duvar saati düşünelim, der (1846, s. 590). Leibniz bu durumun şu üç seçenekten biriyle açıklanabileceğini söyler: [1] Ya iki saat birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir, [2] ya bir kimse periyodik olarak onları kontrol edip ayarlamaktadır, [3] ya da bu dakiklik onların kendi mekanizmasından kaynaklanmaktadır (1846, s. 590). Leibniz iki duvar saatinin yerine ruh ile bedeni koyup düşündüğümüzde, birinci seçeneği, bambaşka iki töz olarak ruhsal ve maddî cevherin birbiriyle etkileşimini varsayması itibariyle "harcıâlem felsefe"nin [*philosophie vulgaire*] hatalı bakış açısından ibaret sayar. İkinci seçeneği de aranedenciliğin tercih ettiği seçenek olarak eleyerek şu sonuca varır:

> *Öyleyse, geriye sadece benim hipotezim, bu tözlerden her birini bidayetten beri kusursuz bir biçimde oluşturmuş ve her biri sadece, kendi varlığıyla birlikte almış olduğu yasalarını takip etmek suretiyle, sanki aralarında karşılıklı bir etkileşim varmışçasına veya Tanrı, genel işbirliğine ilâveten elini onların üzerinden hiç eksik etmiyormuşçasına diğeriyle uyuşacak şekilde mutlak bir dakiklikle yöneten ilâhî bir desise tarafından önceden tesis edilmiş âhenk yolu kalmaktadır. (1846, s. 591).*

Leibniz, en nihayetinde saf spiritüel ve yegâne töz türü olan monadlardan müteşekkil olduğunu düşündüğü kâinatta, farkındalık hiyerarşisinde en alt basamaktaki koma durumunda bulunan monadların kendilerini, bizim "madde" dediğimiz bir surette; buna mukabil farkındalık hiyerarşisinde üst basamaklardaki monadların ise kendilerini "bilinç" denen bir surette dışa vurduğunu düşünür. Yani bizim "madde" dediğimiz şey esasen, spiritüel tözün fenomenal plandaki tezahürüdür. Aslında fiziksel olan ile zihinsel olan, ikisi arasında hiçbir nedensel etkileşim olmadığı hâlde, Tanrı tarafından önceden tesis edilmiş âhenk icabı sanki aralarında etkileşim varmış gibi paralel tezahür ederler: «Bu sistem [önceden tesis edilmiş âhenk], cisimlerin sanki hiç ruhları yokmuş gibi; ruhların, sanki hiç cisimleri yokmuş gibi ve bunların ikisinin de sanki birbirini etkiliyormuşçasına faaliyette bulunduğunu ortaya koyar» (Leibniz, 2002, s. 23).

Yeni Çağ'daki töz düalizmi, Leibniz, Malebranche ve Locke gibi düalizmin "ılımlı eleştirmenleri" dışında, aynı dönemdeki materyalist filozofların "hasmane" anti-tezlerine de muhatap olmuştur. Hobbes'taki ve Gassendi'deki hâliyle, materyalizmin Tanrı inancını muhafaza eden versiyonunun ardından, De La Mettrie, Diderot gibi Aydınlanma Çağı filozoflarında rastlanan materyalizmin ateist versiyonunun giderek taraftar bulması, Piskopos Berkeley'i çok endişelendirmişe benzer. Berkeley'in materyalist ontolojiler kadar düalist ontolojilerin "maddî töz"üne yönelik çürütme çabası da esasen, ateizme kapı aralanmasının önünü ilânihâye kesme saikiyle irtibatlıdır.

Eserlerinin alt başlıkları[2] da onun bu motivasyonunun kanıtıdır. Böylece Berkeley, Malebranche'ın işaret ettiği şu imkânı değerlendirmeyi, dinsizlikle ve ateizmle mücadelede etkili olacak bir yol olarak da telâkki eder: Descartes'ın ve daha sonra da Locke'un ileri sürdüğü hâliye, zihinde idealar uyandıran bir maddî dünya faraziyesinin gereksizliği. O hâlde, Malebranche'ın işaret ettiği imkânı ve buna dair gerekçelerini tetkik etmeye koyulalım.

2. Malebranche

Malebranche felsefesinin özünü harcıâlem ve kolay okunan bir formatta sunma maksadıyla kaleme aldığı *Entretiens sur la Métaphysique et sur la Religion* [metafizik ve din hakkında mülâkatlar] başlıklı metninde, iki tipleme arasında bir diyalog kurgular: Filozof-teolog Théodore tiplemesi, mizacen irşada teşne birini temsil eden Ariste ile hayâlî diyaloğu yoluyla, ona duyulur dünyadan daha mükemmel, akılla bilinen [*intelligible*] bir âlemi adım adım sezdirir.

Diyaloğun bir yerinde, Théodore'un ağzından "insanlar" der Malebranche, "eşya hakkında sahip bulundukları ideaları hiçe saydıklarından, yaratılmış dünyaya, taşıdığından çok daha fazla gerçeklik tahsis ederler" (1922, s. 30) ve ekler: «Objelerin mevcudiyetinden hiç şüphe etmezler ve onlara, taşıdığından çok daha fazla nitelik atfederler. Ama sadece objelerin idealarının gerçekliğini düşünmezler. Bu da, duyularına kulak kesilmelerinden ve içsel hakikate yeterli derecede müracaat etmemelerindendir» (1922, s. 30).

[2] A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge adlı eserinin alt başlığında geçen "şüpheciliğin, ateizmin ve dinsizliğin temellerini hakkında araştırma" ve Three Dialogues Between Hylas and Philonous adlı eserinin iç kapağında geçen "şüphecilere ve atelere karşı" ibarelerindeki gibi.

Malebranche'ın bu esnada ideaların mahfuz *topos*'u olarak ilâhî müdrikeyi adres gösteren Augustinus'a müracaat ettiği görülür:

> *Belli başlı idealar, şeylerin sabit ve değişmez kalıpları ya da mefhumlarıdır. Bu ideaların kendileri imâl edilmiş olmayıp, ezelî-ebedîdir; onlar ilâhî müdrikede daima aynı hâlde muhafaza ve ihtiva edilir. Ve onlar madem ki ne doğar ne de yok olurlar, doğabilen ve yok olabilen her şey ve gerçekten doğmuş ve yok olmuş olan her şey de bu idealara göre yapılıyor demektir. (Augustinus, 2009, § 2).*

Augustinus'un bu görüşünü temellük eden Malebranche yine Théodore'un ağzından, akılla bilinen gerçeklikleri bakımından, bütün açık idealarımızın Tanrı'da olduğunu ve ideaları sadece Tanrı'da gördüğümüzü kaydeder (Malebranche, 1922, s. 39). Peşinden de, "söylediklerimin yeni olduğunu zannetmeyiniz" diyerek bunun Aziz Augustinus'un görüşü olduğunu ekler. İdealarımız, ezelî-ebedî, değişmez, zorunlu olduklarına göre, onların ancak değişmez bir tabiatta, yani Tanrı'da bulunabileceklerini tasdik eder (1922, s. 39).

Malebranche, insanların zihinlerindeki idealardan hareketle dış dünyaya maddî realite atfetme eğilimini eleştirerek bunun sebebinin, öyle düşünme kolaycılığı olduğunu savunur. Oysa ona göre ideaların gerçekliğini ispatlamak, -alışkanlıkla farzedegeldiğimiz- maddî dünyanın gerçekliğini ispatlamaktan çok daha kolaydır. Aynı metnin hemen devamında Malebranche'ın bunu "neden daha kolay" bulduğuna dair sunacağı hayli kapsamlı izahı, esasen, Augustinus'tan mülhemdir. Malebranche'ın kapsamlı izahının -tebliğimizin konusunun gerektirdiği kadarıyla- burada sadece özüne değinmekle yetinelim. Yukarıdaki "neden daha kolay" bulduğuna dair soruya Malebranche'ın tek cümlelik cevabı "çünkü idealar ezelî-ebedî ve zorunlu bir mevcudiyete sahiptir ve maddî dünya da, sadece onu yaratmak Tanrı'nın hoşuna gittiği için mevcuttur" biçimindedir (1922, s. 30). Ona göre, akılla bilinen âlemi görmek üzere, ezelî-ebedî ve zorunlu ideaları kapsayan, duyulur dünyanın ilk örneği [*l'archétype*] olan Akla müracaat etmek yeterlidir (1922, ss. 30-31). Maddî dünyayı görmek veya daha ziyâde onun mevcudiyetine hükmetmek içinse, Tanrı'nın bize bunu âşikâr etmesi [*révéler*] gerekir (1922, s. 31). Demek ki yerleşik alışkanlıkla sanılanın aksine, "gerçek" ve künhüne varılabilen dünya, görülür olan değil, akılla bilinebilir olan dünyadır.

Diyaloğun bir pasajında Théodore, Ariste'i şöyle bir düşünce deneyi yapmaya davet eder: "Farzediniz ki", der, "Tanrı, siz ve ben dışında yarattığı bütün varlıkları yok etsin" (1922, s. 32). Yine, Ariste'i, "Tanrı'nın beyinlerimize bütün izlerin aynılarını tab ettiğini [*imprimer*] veyahut da zihnimize bugün taşımamız gereken bütün ideaların aynılarını takdim ettiğini" farzetmeye çağırır ve "o durumda nerede mevcut olurduk?" diye sorar. Théodore'un ağzından Malebranche'ın cevabı, "akılla bilinen dünyada olurduk" şeklindedir (1922, s. 32). "Maddî dünyanın yok edildiği durumda", der Théodore, "objelerin mevcut olduğunda meydana gelen aynı ideaları Tanrı'nın zihnimize takdim ettiği farz edildiğinde, şu an gördüğümüz güzelliklerin aynısını görecektik" (1922, s. 32). Ardından da şu çıkarımda bulunur:

> *Madem ki maddenin farazî yok edilmesi, kendisiyle beraber bizi çevreleyen objelere bakarken gördüğümüz bu güzelliklerin de yok edilmesini gerektirmiyor, o hâlde gördüğümüz güzellikler hiç de maddî güzellikler değil, ruh ile bedenin birliği kanununun sonucu olarak duyulur kılınmış akılla bilinen güzelliklerdir. (1922, s. 32).*

Malebranche'ın söylediklerini toparlarsak: [1] Bildiklerimiz, zihnimizdeki idealardan ibarettir. [2] Bu idealar arasında "eşya hakkındakiler" denen idealarımızın bir maddî tözden kaynaklanma mecburiyeti yoktur. [3] Tanrı maddî dünyayı yaratmamış olsaydı da, bu durum idelarımızın mevcudiyetine halel getirmezdi; zira ideaların mekânı Tanrı'nın müdrikesi olup bizim onları akletmemiz de vesile nedenlerle gerçekleşmektedir. Woolhous'ın da tespit ettiği gibi (2019, s. 137) Malebranche maddî dünyayı sadece düşük değil, aynı zamanda gereksiz bir ihtimâl hâline getirmiştir. Malebranche'ın söylediklerinden töz meselesi özelinde çıkan ve Berkeley'e ilham verecek sonuç ise, maddî dünyanın mevcudiyetinin sadece kabil -veya aynı anlamda gayrimecburî- olduğudur. Bu sayede artık Berkeley'in, yegâne töz türü olarak zihin lehine immateryalizmi temellendirmesinin önü açılmıştır.

3. Berkeley

Berkeley, Locke'un birincil ve ikincil nitelikler arasında bulunduğunu öne sürdüğü ayrımı, kendi immateryalizmini temellendirmek üzere, bir eleştirel hareket noktası olarak kullanır. Berkeley'in temellendirmesi esasen, materyalistler kadar düalistlerin de mevcudiyetini savunduğu maddî cisimlerin, ikincil niteliklerden soyutlanmış bir hâlde düşünülemeyeceğine dayalıdır. Berkeley *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge* [beşerî bilginin ilkeleri hakkında bir inceleme] başlıklı eserinde okurlarını, bir düşünce deneyi yapmaya ve bir cismin yer kaplamasını ve hareketini, ikincil nite-

liklerin gıyabında tasavvur etmeye davet eder (1843a, s. 90). Berkeley kendi namına, yer kaplayan ve hareket eden bir cisim ideasını, ona yalnızca zihinde var olduğu farzedilen renk ve diğer herhangi bir ikincil nitelik yüklemeksizin tasavvur etmeye muktedir olmadığını belirtir. Bu itibarla, ona göre ikincil niteliklerden soyutlanmış olarak şekil, yer kaplama ve hareket de kavranılamaz. Berkeley birincil niteliklerin ikincil niteliklerle ayrılmaz bir surette birleştiğini, onların düşüncede bile ikincil niteliklerden soyutlanmalarının mümkün olmadığını belirterek birincil niteliklerin de yalnızca zihinde bulunduklarına hükmeder (1843a, s. 91). Bu da demektir ki birincil nitelikler de algılayan özneye bağlıdır.

Bütün duyulur nitelikler bir kez bu şekilde algılayan zihne tâbi kılındığında, artık "zihnin dışında" mevcut olduğu varsayılan şeyler, bir idealar demetine kolayca indirgenebilecektir. Berkeley'in böyle bir indirgeme için kullandığı meşhur "kiraz" örneği, *Three Dialogues Between Hylas and Philonous* [Hylas ile Philonous arasında üç diyalog] başlıklı eserinde yer alır. Materyalist pozisyonun kişileştirilmesi olan Hylas'a, idealist pozisyonun timsali Philonous -ve aslında onun ağzından Berkeley- şöyle hitap eder:

Bu kirazı görüyorum, hissediyorum, tadıyorum; ve hiçbir şeyin görülemediğinden, ya da hissedilemediğinden veyahut da tadılamadığından eminim; öyleyse o gerçektir. Yumuşaklık, sululuk, kırmızılık ve mayhoşluk duyumlarını kaldır, kirazı da ortadan kaldırmışsındır. Zira o, duyumlardan ayrı bir varlık değildir; diyorum ki bir kiraz, duyusal izlenimlerin ya da muhtelif duyular yoluyla algılanmış ideaların bir yığınından başka bir şey değildir; bu idealar da zihin tarafından tek bir şeyde (ya da onlara verilen bir ad altında) birleştirilir […]. Böylece ben muhtelif surette onu görüp, hissedip tattığımda, eminim ki kiraz vardır ya da gerçektir; onun gerçekliği, kanımca, bu duyumlardan soyutlandığında hiçbir şey değildir. Ama, sen kiraz kelimesinden, şayet bütün bu duyulur niteliklerden ayrı, bilinmeyen bir tabiatı; ve onun mevcudiyetinden de algılanan varlığından farklı bir şey anlıyorsan, onun mevcudiyetinden ne şahsım, ne sen, ne de başka biri emin olamaz. (1843b, ss. 216-217).

Böylece Berkeley ikincil niteliklerinden soyutlandığında, ortada artık mevcudiyetinden söz edilebilecek herhangi bir şey kalmayacağını iddia eder. "Gerçek olma" vasfının, Berkeley'in nazarında "algılanmış olma"dan öteye bir anlamı yoktur. Bundan da kolaylıkla "var olan algılanmış olandır"[3] sonucu çıkmaktadır: "Düşünmeyen şeylerin *esse*'si *percipi*'dir, onların, onları algılayan zihinler veya düşünen şeyler dışında bir mevcudiyetlerinin olması imkânsızdır" (1843a, s. 88). Berkeley için buradan itibaren, ispatlanmak üzere geriye kalan tek iddia, bir şeyin algılanmış olması için maddî bir dayanağı bulunmasının gerekmediğidir. Berkeley'in bu ispatlamasını gözden geçirmek üzere *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge* başlıklı eserine tekrar dönelim. Berkeley materyalizmin maddî töz varsayımını eleştirmek için "gelin", der "revaçta olan kanıyı biraz inceleyelim" (1843a, s. 92). Berkeley en özenli filozofların "maddî töz" ile ne kastettiğine bakıldığında, onların şunu kabul ettiğini söyler: "Genel olarak varlık ideası" (1843a, s. 93). Devamen de bunun ideaların en soyutu ve en kavranılmazı olduğunu ekler. Bu noktada, Berkeley'in, Locke'ta rastlanan "soyut idea" mefhumuna yönelik eleştirisini hatırlamamız yerinde olur.

Locke'un "münferit idea"dan [*particular idea*], soyut ya da genel ideaya nasıl geçildiğini "soyutlama" aracılığıyla açıklamaya çalıştığı görülür. Locke'a göre zihin soyutlama işlemini birbirine benzer idealara tatbik ederek, yani münferit özelliklerini dikkate almayarak daha genel idealara ulaşır. Böylece, örneğin bir bebek babasına ve çevresindeki diğer kimselere ilişkin edindiği münferit zihinsel temsillerin ortak özelliklerine tek bir idea altında vâkıf olmaya adım adım yükselir ve bu genel "insan" ideasını, çevresinde konuşulan dildeki kelimeyle adlandırır (Locke, 1825, s. 296). Ne var ki Locke'un "soyut" olduğunu öne sürdüğü "insan" ideası, Berkeley'e göre ancak, siyahî ya da beyaz, uzun veya kısa boylu, vb., olmak gibi birtakım ikincil niteliklerle birlikte düşünülebilir (Berkeley, 1843a, s. 76). Berkeley açısından bütün insanlarda ortak olan niteliklerden meydana gelecek soyut bir "insan" ideası, algılanabilir bir şey değildir. Benzer şekilde, soyut bir idea olan "genel olarak varlık" ideası da, var olan her şeyin münferit [*particular*] olduğuna inanan nominalist[4] Berkeley için, algısal tecrübemizde bize verili olmayan ve refleksiyon ürünü bir mefhumdan ibarettir. Böylece düalistlerin ve materyalistlerin kabul edegeldiği, eşyanın dayanağı [*substratum*] olarak "maddî töz" de aslında, zihin tarafından asla algılanmamış soyut bir mefhumun adından ibarettir Berkeley'in nezdinde. Geldiğimiz bu noktada, Berkeley'in "idea" ile "mefhum" [*notion*] arasında yaptığı ayrıma açıklık kazandırmamız ve mefhumların epistemolojik

[3] Akla şöyle bir soru gelebilir: Peki benim tarafımdan fiilen algılanmadığında gökyüzünü ve yeryüzünü dolduran şeyler yok mu olmaktadır? Berkeley'in bu itirazı bertaraf eden iddiası, onlar fiilen algılanmadıklarında da aslında onları algılayan ezelî-ebedî bir akıllı ruhun [spirit] zihninde mevcut bulunduklarıdır (1843a: s. 89). Böylece Tanrı, Berkeley'in felsefesinde, dünyayı algılamakla onu kaim tutan garantördür.

[4] Tümelliğin idealara değil, adlara has bir özellik olduğunu savunması itibariyle Berkeley nominalist bir pozisyona yerleşir. Tümellik, idealarımızın değil adlandırmalarımızın bir özelliğidir ve bu bakımdan da tümeller dilin dışında var olan entiteler değildir. Berkeley benzer ideaların tek bir ad altında toplanıp genelleştirildiği reddetmemekle beraber, Locke'un "soyut idea" düşüncesini eleştirir.

statüsüne yaklaşımına değinmemiz yerinde olur; zira, onun bu hususlardaki düşünceleri, yegâne töz olarak spiritüel töz görüşüne zemin sağlamaktadır.

Berkeley, "idea" terimine yüklediği anlamı şöyle açıklar: "Duyu nesneleri sadece zihinde var olduklarından, üstelik de düşünceden yoksun ve inaktif olduklarından, onları, bu özellikleri içerimleyen idea kelimesiyle belirtmeyi tercih ettim" (1843a, s. 101). Descartes ve Locke gibi filozoflarda rastlanan ve şeylerin bir dış dünyada var olduğu faraziyesine dayanan "...'nın ideası" kalıbı içinde ideaların dışsal şeylerle ilişkilendirilmesineyse, Berkeley immateryalizmi icabı karşı çıkar (1843a, s. 100); gündelik dilin yerleşik alışkanlıkları içinde kalarak yapılan konuşmalarda, der Berkeley, duyulur niteliklerin çeşitli kombinasyonlarına işaret etmek üzere idea kelimesi değil de şey kelimesi kullanılır (1843a, s. 100). Yani, harcıâlem konuşmalarda "şeyler"den söz edilegeldiği hâlde, felsefî açıdan ona göre bununla aslında ancak "idea kombinasyonları" kastedilebilir. İdealarımızın kaynağı, neticede yalnızca zihinsel muhteviyatımızın algısıdır Berkeley açısından "dış dünya" gündelik hayatımızdaki pragmatik bir hüsnükuruntudan ibarettir. Onun "mefhum"dan ise, doğrudan doğruya algılanmadığı hâlde, içgörüye dayalı olarak bilinen veya refleksiyon ürünü zihinsel entiteleri anladığı görülür. Fakat refleksiyonla inşa edilen birtakım mefhumlarımızın çelişki barındırması mümkündür. Berkeley'e göre her ikisi de refleksiyon ürünü olmakla birlikte, "maddî töz" mefhumu çelişikken "spiritüel töz" mefhumu öyle değildir (1843b, s. 203). Berkeley -Philonous'un ağzından- zihninde "maddî töz"e dair herhangi bir mefhum bulunmadığını öne sürmediğinin altını çizer; bu mefhumu reddetme gerekçesiyse, içerdiğine inandığı çelişkidir (1843b, s. 203). "Maddî töz" mefhumu için neden çelişik dediğini de şöyle açıklar:

> *Buna göre biz maddeden, içinde uzamın, şeklin ve hareketin fiilen var olduğu âtıl, duyusuz tözü anlamalıyız. Fakat daha önce gösterdiklerimizle şunlar apaçıktır: Uzam, şekil ve hareket sadece zihinde mevcut idealardır; bir idea başka herhangi bir ideaya benzer olamaz; netice itibariyle de ne idealar ne de onların ilk örnekleri [archetypes] algılamayan bir tözde mevcut olamaz. Dolayısıyla da madde ya da cismanî töz denen şeyin mefhumunda bir çelişki bulunsa gerekir. (1843a, s. 90).*

Diğer yandan Berkeley Tanrı veya başka herhangi bir akıllı ruha dair bir ideaya sahip olmadığımızı kaydeder (1843b, s. 202). Zira bunların aktif varlıklar olduğu ve tamamen âtıl entiteler olan idealar tarafından temsil edilemeyecekleri kanısındadır. "Bununla birlikte", der, "bir akıllı ruh veya düşünen töz olarak ben, kendimin, ideaların mevcudiyeti kadar kesin olarak mevcut olduğumu bilirim" (1843b, s. 202). Berkeley devamen, "ben", "kendim" gibi terimlerin bizde bir ideası bulunmadığı halde, onların anlamını kavrayabildiğimizi söyler. Her ne kadar onları, bir üçgeni, rengi veya sesi algıladığımız gibi algılamıyorsak da, yine de onları dolaysızca veya içgörüsel olarak [*intuitively*] bildiğimizi savunur (1843b, s. 202). Tanrı'yı da doğrudan algılamadığımız hâlde, refleksiyon ve muhakeme yoluyla ona dair bir mefhuma sahip olduğumuzu ekler. Neticeten, Berkeley kelimenin tam anlamıyla bir "akıllı ruh" ideamız olmamakla beraber, bir "akıllı ruh" [*spirit*] mefhumumuz olduğunu söyler (1843b, s. 203). Ona göre bu mefhumumuz, "maddî töz" mefhumumuzdan farklı olarak çelişki barındırmaması itibariyle mevcudiyeti mümkün bir şeye işaret etmektedir. Berkeley akıllı ruhları, inaktif ve âtıl entiteler telâkki ettiği ideaları algılayan aktif varlıklar olarak kabul eder. İdeaların spiritüel bir tözü veya dayanağı olduğu, ideaları bir akıllı ruhun bildiği ve algıladığı sonucuna varır (1843b, s. 204). Ona göre mevcut yegâne töz türü de böylece ancak spiritüel bir mahiyet taşıyabilir.

4. Hume

Yukarıda inceleyegeldiğimiz gibi Berkeley maddenin mevcudiyetini imkânsız görerek yalnızca spiritüel töze mevcudiyet atfeder. Ondan aldığı ilhamla Hume'un ise işi son raddesine vardırarak, maddî olsun, spiritüel olsun, her tür tözün mevcudiyetini reddettiğini göreceğiz. Çifte reddiyesinde Hume, [1] "töz" ideamızın dayandığı herhangi bir izlenimimizin bulunmadığı argümanını kullanırken diğer yandan da [2] "töz" mefhumunun geleneksel tanımından hareketle bu mefhumu abese irca eder. Bunları sırayla inceleyelim.

[1] "Töz" ideamızın dayandığı herhangi bir izlenimimiz yoktur: Hume'un bu yargısı, onun "izlenim" [*impression*] ile "idea" arasında yaptığı ayrım zemininde açıklık kazanır. Hume zihnin algılarını, farklı güç ve canlılık derecelerine göre ikiye ayırır: İlki, "idea" veya "düşünce" terimiyle ifade edilen algılardır ve bunlar daha az güçlü ve canlıdır (Hume, 2017a, s. 7-8). İkincisiyse, Hume'un kendi dilinde *impressions*[5] diye adlandırdığı izlenimler olarak güçlü ve canlı algılardır (2017a, s. 8). Böylece, geçmiş izlenimler üzerine refleksiyon yaptığımız esnada zihnimizdeki malzeme artık onların soluk idealarıdır. Bu da demek oluyor ki, idealar genellikle kendisini önceleyen bir izlenimden türetilir: "Beyazlık" ideamızın, geçmişte kardan, sütten, kireçten, vb.'den görsel algıyla edindiğimiz izlenimlerimizin soluk bir kopyası

[5] Bu terimi dilimizde -İngilizcedeki im-pression bileşimine bakarak- "içevurum" veya "tab" diye karşılamak daha yerinde olabilirdi; ama, burada, Türkçe felsefe literatürüne yerleşmiş "izlenim" karşılığını kullandık.

olmasındaki gibi. Ne var ki, Hume aslında herhangi bir izlenime dayanmayan idealarımız olduğuna da dikkat çeker. Bunun Hume'un felsefesindeki en meşhur örneği "nedensellik" ideamızdır. "Maddî töz" ideamız da ona göre bu nevi bir ideadır. Hume "hangi nedenler bizi bir cismin mevcudiyetine inanmaya sevk eder?" diye sorar (2017b, s. 96) ve hemen ardından da bu soruyu cevaplamak üzere, içerdiğini belirttiği iki alt soruya böler: [i] Nesneler duyulara takdim edilmediği esnada da onlara niye devamlı bir mevcudiyet atfederiz? [ii] Niçin nesnelerin zihinden ve algıdan bağımsız bir mevcudiyetleri olduğunu farzederiz? (2017b, s. 96). Hume kendi kendine sorduğu bu iki soruya yönelik irdelemelerinin sonucunda, "muhayyile" sebebiyle öyle olduğu cevabına varır. Muhayyilenin, bir düşünce hattında ilerlemeye başladığı zaman, nesnesi orada bulunmadığında da onu sürdürmeye yatkın olduğunu belirtir (2017b, s. 102). Muhayyilenin bu yatkınlığı dolayısıyla da cismin sanki devamlı bir mevcudiyeti varmış gibi kurgularız. Refleksiyon ile muhayyilenin bu noktadaki çatışmasını Hume şöyle tarif eder:

> *Muhayyile bize, benzer algılarımızın devamlı ve kesintisiz bir mevcudiyet taşıdığını ve bizim varlığımızın ortada olmamasıyla yok edilmediklerini söyler. Refleksiyonsa bize, benzer algılarımızın bile, mevcudiyetleri içinde kesintili ve birbirlerinden farklı olduklarını söyler. Bu kanaatler arasındaki çelişkiden, hem refleksiyonun hem de muhayyilenin hipotezleriyle kesişen yeni bir kurguyla, bu zıt nitelikleri ayrı varlıklara atfederek kurtuluruz: Kesintiyi algılara ve devamlılığı nesnelere atfederek. (2017b, s. 111).*

Hume "devamlı mevcudiyet" ideamızın, kopuk izlenimlerin anısından ve onların aynı olduklarını kabul etme eğiliminden destek aldığını savunur ve kendi inanç teorisine[6] göre, inancın özünün, kavrayışın gücünden ve canlılığından ibaret olduğunu ekler (2017b, s. 103). "Muhayyilenin, benzer algıların idealarıboyunca pürüzsüz bir şekilde geçişi", der, "bizi onlara mükemmel bir aynılık atfetmeye yöneltir". Hume açısından, yerleşik alışkanlıkla "cisim" dediğimiz, bize tecrübede verili olmayan ve bir idealar demetinden hareketle muhayyilenin ona bağımsız ve devamlı mevcudiyet atfettiği bir şeydir. Sonuç itibariyle, bizde bir algısı olmayan "maddî töz", esasen zihnin muhayyel bir vehminden ibarettir.

Hume "madde" ve "cisim" idealarının dayandığı bir izlenim olmadığını ispatlamaya çalışmasının ardından, "spiritüel töz" ideasın durumunun da onlardan farksız olduğunu savunur. Hume her ideanın, onu önceleyen bir izlenimden türemiş olması itibariyle, zihnimizin tözü hakkında herhangi bir ideamız varsa, onun da bir izlenimine sahip olmamız gerektiğini, ama o tür bir izlenimin ne olabileceğini kavramanın çok güç olduğunu kaydeder (2017b, s. 121). Adjukiewicz'in Hume hakkındaki değerlendirmesinde de işaret ettiği gibi (1994, s. 136) bize, tecrübede, kendi zihinsel hâllerimizin dışında hiçbir şey verilmez. Özellikle de, bize bu zihinsel fenomenlere ek olarak, bu fenomenlerin öznesi olan gizemli bir "ben" hiç verilmez; bir başka deyişle, bize tecrübede "ruh" verilmez. Hume açısından "ruh" veya "zihin" mefhumu da neticede bir hüsnükuruntudan ibarettir. Berkeley'in at(a)madığı son adımı Hume'un böylece atmış olduğunu gözlemliyoruz. Metnimizin sonuç kısmındaki karşılaştırmada bu hususa tekrar döneceğiz.

[2] "Töz" mefhumunun geleneksel tanımından hareketle bu mefhumu abese irca edişi: Hume'un bu itirazı, Berkeley'in sadece "maddî töz" mefhumunun çelişkili olduğunu ispatlamakta kullandığı muhakemesini andırır. Hume bu kez genel olarak "töz" hakkındaki yerleşik tanımdan hareketle bu mefhumu abese irca eder. Töz hakkındaki "kendi başına mevcut olabilen şey" tanımıyla yetinmek, Hume'un nezdinde meseleyi halının altına süpürmekten farksızdır (2017b, s. 121). Hume bu tanımın, tasavvur edilebilecek her şeye uyacağının ve tözü ilinekten, ruhu ise algılarından ayırmaya hizmet edemeyeceğini vurgular. Hume bu esnada, töz hakkındaki yerleşik tanımı abese irca etmek üzere onu "algılar"a uyarlar. Mevcudiyetlerini destekleyecek herhangi bir şeye ihtiyaç duymayan entiteler olarak algılarımız da "töz" tanımına pekâlâ uygundur. Dolayısıyla, "onlara da mı töz demeliyiz?" sorusu ekseninde Hume töze ilişkin geleneksel tanımı abese irca eder.

Hume genel olarak töze yönelik tahlillerinden şu sonuçlara varır:

> *Ne kökensel bir izlenim arayarak ne de bir tanım aracılığıyla tatminkâr bir töz mefhumuna ulaşabiliriz; ve bu da bana ruhun maddî olup olmadığıyla ilgili o tartışmayı tamamen bir kenara bırakmak için yeterli bir sebep gibi görünüyor ve beni bu soruyu kesin bir surette mahkûm etmeye götürüyor. Algılar haricinde, bizde hiçbir şeyin kusursuz bir ideası bulunmaz. Bir töz de bir algıdan tamamen farklıdır. Dolayısıyla da bir töze dair ideamız yoktur. Bazı filozoflarca, algılarımızın sadece onları destekleyen bir şeyin "zâtında mündemiç olma" [inhere in] durumunda mevcut olabileceği düşünülmektedir. "Zâtında mündemiç olma"nın [inhesion] ideası da bizde yoktur. (2017b, ss. 121-122).*

Hâl böyleyken, der Hume, "algılar maddî bir tözün mü, yoksa gayrimaddî bir tözün mü zâtında mündemiçtir?" sorusu, daha tözün ne mânâya geldiği bile anlaşılmazken cevaplanabilir bir soru olamaz

[6] Hume'un inanç teorisinin bir cümleyle ifade etmek gerekirse: İnanç, ideaya izlenim muamelesi yapmaktır.

(2017b, ss. 121-122). Böylece Hume "çifte reddiye" denebilecek olan ve yukarıda açıkladığımız surette, ister maddî ister gayrimaddî olsun tözün mevcudiyetini inkâr eden bir pozisyona yerleşir.

5. Sonuç

Berkeley ile Hume'un töz anlayışlarının, birbiriyle hem devamlılık hem de kopuş arz ettiği görülmektedir. Berkeley'e maddî tözün mevcudiyetini inkâr etme imkânı sağlayan argümanı Hume'un da benimsemesi, aralarındaki devamlılığın delilidir. Compayré'nin de kaydettiği gibi (1873, s. 244) dış dünyanın mevcudiyeti konusunda Berkeley ile Hume farklı perspektiflerden bakmalarına rağmen mutabık kalmıştır: "Madde" dediğimiz şey sadece bir ideadan, daha doğrusu Berkeley'in kullandığı terimle bir "mefhum"dan ibarettir ve tanımının içerdiğini öne sürdüğü çelişki itibariyle de o mefhum mümkün bir varlığa tekabül edemez. Woolhous'ın da belirttiği gibi (2019, s. 159) Hume'un, Berkeley'de takdir ettiği tutum, onun doğrudan duyu deneyimi kaynaklı olanlar haricindeki mefhumlara temkinli yaklaşmasıdır.

Berkeley'in töz hakkındaki muhakemesi sonucunda vardığı, mevcudiyetinden söz edilebilecek yegâne tözün algılarımızın taşıyıcısı zihinsel-spiritüel töz olabileceği hükmü ise, Hume'un ondan kopuş noktasını teşkil eder. Hume'un nezdinde, muhakemesini bir adım daha öteye taşıyabilecekken Berkeley o noktada durup kalmıştır. Hume, Berkeley'in muhakemesinde öteye doğru atmadığı bu son adımın, onun yaklaşımını tutarsız kıldığını teşhis etmiştir. Adjukiewicz (1994, s. 136) Hume'un, Berkeley'de teşhis ettiği tutarsızlığa şöyle işaret eder: Berkeley bedenin ve genel olarak maddenin mevcudiyeti hususunda yaptığı sorgulamayı ruha da tatbik etseydi, buna benzer bir sonuca, yani ruhun yalnızca bir zihinsel tecrübeler yığını, bir bilinç akışı olduğu sonucuna ulaşmış olacaktı. İşte Berkeley'in tutarlı kalamadığı ve at(a)madığı adım budur.

Sonuç olarak Berkeley'in töz konusundaki mülâhazalarından aldığı ilhamla Hume, onun eksik bıraktığı son adımı atmıştır. Hume empirizmin müktesebatını şahikasına taşıyarak maddî töz kadar gayrimaddî ve zihinsel-ruhsal tözün mevcudiyetini de inkâr eden bir pozisyon almıştır. Onun radikal şüpheci bu pozisyonundan bakıldığında, algılarımız dışındaki şeylerin mevcudiyetini temellendirmeye çalışmak, felsefî açıdan beyhude bir çaba olacaktır. Böylece, Berkeley'in açmış olduğu yoldan ilerleyen Hume, emprizmin en temel tezini, tözün bütünüyle inkârı için bir dayanak olarak kullanmayı seçmiştir. Söz konusu tez, Britanya empirizminin büyük temsilcisi Locke'ta rastlanan en genel formülasyonuyla, "bütün bilgimizin duyularla başladığı" tezidir. Hume tam da bu tezden hareketle, duyusal bir izlenimi olmadığını savunduğu tözü kurgusal bir mefhuma indirgemiştir.

6. Kaynaklar

Adjukiewicz, K. (1994). *Felsefeye Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan

Augustinus, A. (2009). "De ideis", dijital edisyon: http://lyfaber.blogspot.com/2009/02/augustine-on-divine-ideas.html

Berkeley, G. (1843a). "A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge", in *The Works of George Berkeley*, vol. I, London: Thomas Tegg, dijital edisyon: https://books.google.com.tr/books?id=yKU3AAAAMAAJ

Berkeley, G. (1843b). "Three Dialogues Between Hylas and Philonous", in *The Works of George Berkeley*, vol. I, London: Thomas Tegg, dijital edisyon: https://books.google.com.tr/books?id=yKU3AAAAMAAJ

Compayré, G. (1873). *La Philosophie de David Hume*, Paris: Libraire de Collège de France, dijital edisyon: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54010416.texteImage

Descartes, R. (1824). "Les principes de la philosophie", in *Œuvres de Descartes*, tome: III, (éd. par Victor Cousin), Paris: chez F. G. Levrault, dijital edisyon: https://books.google.com.tr/books?id=DgmZICJ4zkAC

Hume, D. (2017a). *An Enquiry Concerning Human Understanding*, dijital edisyon: https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/hume1748.pdf

Hume, D. (2017b). *Treatise of Human Nature*, dijital edisyon: https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/hume1739book1.pdf

Leibniz, G. W. (1846). *Œuvres de Leibniz*, dijital edisyon, https://books.google.lu/books?id=hNkKsnUpZNgC.

Leibniz, G. W. (2002). *La Monadologie*, dijital edisyon: http://classiques.uqac.ca/classiques/Leibniz/La_Monadologie/leibniz_monadologie.pdf

Locke, J. (1825). *An Essay Concerning Human Understanding*, London: Thomas Tegg, dijital edisyon: https://archive.org/details/humanunderstandi00lockuoft/page/n27/mode/2up

Popkin, R. H. (2001). "Metafiziğin Kısa Tarihi", *Metafiziğe Giriş* içinde, der. ve çev: Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma

Malebranche, N. (1922). *Entretiens sur la Métaphysique et sur la Religion,* Paris: Armand Colin, dijital edisyon: http://palimpsestes.fr/textes_philo/malebranche/entretiens-metaphysiquje.pdf

Woolhouse, R. S. (2019). *Ampirist Filozoflar*, çev: Gökhan Murteza, İstanbul: Pinhan